

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՄԵՆ

ԿՐՈՆԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ¹

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

«Մեզ ստեղծեցիր Քեզ համար, եւ մեր սիրտը
հանգիստ չի գտնի, մինչեւ չհանգչի Քո մեջ»:
Ս. Օգոստինոս Երանելի²

Լրջախոհ ուսումնասիրողի համար դժվար է մարդկանց հոգեւոր կյանքում գտնել մի գործոն, որը դարեր շարունակ կարող էր առավել մեծ դերակատարություն ունենալ, քան կրոնը: Քարե դարից մինչեւ ջերմամիջուկային դարաշրջան, դիմագրավելով տարաբնույթ փոփոխություններին եւ կերպարանափոխություններին (մետամորֆոզ), այն անբաժանելիորեն ապրում է մարդկային ոգու, համաշխարհային մշակույթի հետ: Եգիպտական տաճարների ու բաբելոնյան հիմներգերի, Աստվածաշնչի եւ Պարթենոնի, գոթական ապակեակարների ու ռուսական սրբապատկերների, Դանթեի «Աստվածային կատակերգության» եւ Ֆ. Դոստոևսկու ստեղծագործությունների, Պլատոնի ու Կիերկեգորի մտքի, Բախի եւ Բրիտտենի երաժշտության, Սավոնարոլայի ու Մյունցերի հասարակական գաղափարների արմատները կրոնի մեջ են, որը երկրային կյանքին Անանցականի բարձրագույն իմաստն է հաղորդում:

Կրոնը պատմական բազմաթիվ շարժումների որոշիչ ազդակն է եղել: Ասիայում բուդդայականության ընդունումը, Ավետարանի քարոզչությունն անտիկ աշխարհում, իսլամի տարասփռությունը (էքսպանսիան), Արեւմտյան Եկեղեցում սկզբնավորված Ռեֆորմացիայի շարժումը մարդկության կյանքում դարձան ճշմարիտ հանգրվաններ: Նույնիսկ կրոնի դեմ պայքարն ինքնին վերջինիս կարեւորության անուղղակի ճանաչումն է:

¹ Թարգմանությունը կատարել ենք հետեւյալ հրատարակությունից՝ ПРОТООИЕРЕЙ АЛЕКСАНДР МЕНЬ, Истоки Религии, Москва, 2011, հտ. Ա., էջ 15—44:

² Սույն մեջբերումը Օգոստինոս Երանելու «Խոստովանություններ» աշխատությունից է: Այն ճշգրտել ենք լատիներեն բնագրով՝ «... fecisti nos ad Te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in Te» (տե՛ս S. Aurelii Augustini confessiones. Ad fidem Codicum Lipsiensium et editionum antiquiorum recognitas, Lipsiae, 1837, Liber Primus, էջ 1, ծնթ. թրգմ.):

Կրոնական հավատի ազդեցությունը հասարակական հուժկու ցնցումներից տարածվում է մինչև մարդկային սրտի ամենանվիրական խորքը: Եվ վերջինը, հատկապես, ամբողջացնում է դրա հիմնական ուժը:

Անդրադառնալով անցյալ դարերի կրոններին՝ մենք կարող ենք համոզվել, որ դրանք ոչ միայն պատմական հետաքրքրություն են ներկայացնում, այլ նաև բովանդակում են հավիտենական ինչ-որ բան, որն արդիական է յուրաքանչյուր դարաշրջանում:

Սակայն շատերը, ընդունելով անցյալում կրոնի ունեցած կարեւոր դերակատարությունը, վստահեցնում են, որ 20-րդ հարյուրամյակի մարդկանց համար այն մահացել է կամ կմահանա մոտ ապագայում: Ասում են՝ աշխարհը վերջնականապես թեւակոխում է անհավատության դարաշրջան:

Արդարացի է այս պնդումը: Արդյոք կրոնի դեմ գրեթե մեր ամբողջ դարաշրջանում շարունակվող պայքարի ետեւում թաքնված չէ՞ վերջինիս հանդեպ առկա անգիտակցական վախն ու նրա թշնամիների՝ իրենց իսկ իրավացիության հանդեպ ունեցած անորոշությունը:

* * *

Նույնիսկ հին ժամանակներում կարծում էին՝ չկա որեւէ ժողովուրդ, որն ամբողջությամբ զուրկ լինի հավատից: Այս պնդումն արդիական է մինչ օրս: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ն. Բերդյաևը՝ անգամ աստվածամերժներին (աթեիստներ) չի կարելի իսկապես անհավատ մարդիկ համարել: Նրանց հայեցակետերում դրսեւորվում է կրոնական անորոշ զգացողություն, չնայած որ այն սեւեռված է երկրային առարկաների, անձնավորությունների ու գաղափարների վրա: Հակակրոնական ուսմունքները հաճախ կապված են լինում խորհրդապաշտական բնույթի ներքին պոռթկումների հետ. հավատով ընդունված գաղափարախոսական առասպելները, ըստ էության, կերպարանափոխված կրոն են³:

³ Տե՛ս J. COGLEY, Religion in a Secular Age, New York, 1969, էջ 135. տե՛ս նաև M. ELIADE, The Sacred in a Secular World, "Cultural Hermeneutics": Dordrecht, № 1, 1973, էջ 104: Սույն խնդրին նույնիսկ անդրադարձել է այնպիսի «ազատամիտ» մի հեղինակ, ինչպիսին էՆՐի Մոնտեգյուն է (տե՛ս A. MONTAGU, Man: His First Million Years, Cleveland—New York, 1957, էջ 181): «Կրոն» եւ «հավատ» եզրույթներն այնքան մոտ են իմաստներով, որ դրանք, որպես կանոն, համարում են հոմանիշ հասկացություններ: Հոգեվերլուծաբան Էրիխ Ֆրոյդը հետևյալն է գրել. «Կրոն ասելով՝ ես հասկանում եմ խմբով զատորոշված մտածողության ու գործողության ցանկացած համակարգ, որն անհատին հնարավորություն է ընձեռում

Ֆրիդրիխ Նիցշեն սակավաթիվ այն աստվածամերժներից էր, որը համարձակվեց իր այդ մտքերը հանգեցնել տրամաբանական ավարտին:

«Աստված մեռել է»,— բացականչում էր նա եւ տենդագին շտապողականությամբ փորձում էր մարդկանց կյանքից արմատախիլ անել այն ամենը, ինչ հիշեցնում էր Նրան: Աստված մահացել է, հետեւաբար տիեզերքը ոչ այլ ինչ է, քան կույր տարերքների մի խաղ: Երկինքը դատարկ է, աշխարհը՝ սին, ամեն բան կրկնվում է ժամանակի անվերջանալի հոսքում: Չկա իմաստ, չկա նպատակ, չկա որեւէ բան, որ արժեք ունենար: Հետեւաբար որքան ծիծաղելի են վեհության մարդկային պահանջախնդրությունները: Նա [այսինքն՝ մարդկությունը] դուրս է եկել անէությունից եւ իր թշվառ քաղաքակրթության ու մոլորակի հետ միասին վերադառնալու է այնտեղ: Բնականաբար, Նիցշեն մերժեց քրիստոնեական բարոյականության բոլոր սկզբունքները, քանի որ բնության օրենքն ուժեղագույնի հաղթանակն է: Նա արհամարհանքով էր խոսում նաեւ հասարակական ցանկացած փոխակերպումների հնարավորության մասին. ինչ է հասարակությունը, եթե ոչ նույն համաշխարհային անհեթեթության դրսեւորումը:

Այդուհանդերձ, միայն հազվադեպ մարդիկ են հանդգնել նման արմատական եզրահանգումներ կատարել: Աստվածամերժների մեծամասնությունը նահանջեց արժեզրկված կեցության մռայլ պատկերից եւ ապավինեց այն հասկացությանը, ինչը Նիցշեն անվանում էր «Աստծու ստվեր»: Անհավատության անկենդան անապատում նրանք հեռավոր պարտեզներից բերված ծաղիկներ էին շաղ տալիս քարերի բացվածքում՝ ջանալով մեղմել դրա բնապատկերից ստացված չարագույժ տպավորությունը (ինքը՝ Նիցշեն, վերջիվերջո, չգիմացավ եւ փորձեց ապաստարան գտնել գերմարդու գաղափարի մեջ): Հետեւանքն այն էր, որ ի հայտ եկան աստվածամերժական համոզմունքները, որոնք գաղտագողի իմաստ էին հաղորդում անհեթեթությանն ու նախատեսված էին մարդուն հաշտեցնելու այն իրողության հետ, որը նա չէր կարող իր բնությամբ ընկալել: Ահա թե ինչու են անհետեւողական աստվածամերժներից շատերը

իմաստավորված գոյությունը շարունակելու եւ թույլ տալիս նվիրական պաշտամունքի առարկա ունենալու» (տե՛ս Ե. Փրոմմ, Психоанализ и религия, «Сумерки Богов», Москва, 1989, էջ 158): Սակայն խոսքն այստեղ, ավելի շուտ, «հավատի» մասին է՝ բառիս ամենալայն իմաստով, մինչդեռ «կրոնական հավատը» աստվածպաշտությունն է՝ ուղղված բարձրագույն Սկզբնապատճառին (ի տարբերություն երկրային առարկաներն աստվածացնող նորհեթանոսական հավատալիքների):

խոսում բարու վեհություն մասին, այն մասին, որ մարդկանց անպատճառ սպասվում է գերագույն առաջագիմություն՝ հանուն որի հարկավոր է պատրաստ լինել մեծագույն զոհողությունների: Նրանք արժեւորում են անձնուրացությունը, սխրագործությունն ու արդարությունը:

Մեր օրերում աստվածամերժական աշխարհայացքի եւ կատարելատիպի հանդեպ առկա փափագի միջեւ գոյություն ունեցող սույն անհամաձայնությունը վառ կերպով դրսևորվել է հատկապես Ալբեր Գամյուրի դիտարկումներում: Համառորեն պնդելով կեցության «անհեթեթությունը»՝ նա, այնուամենայնիվ, ձգտում էր գոնե հենվել մարդու բարոյական կամքի վրա: Նա պայքարել է մարդկանց իրավունքների համար, բռնապետության դեմ, բանավիճել է, դատափետել, քարոզել: Մինչդեռ նման դիրքորոշումը հազիվ թե բխեր անհեթեթության նրա տեսությունից: Ինքը՝ Գամյուն է այդ մասին խոստովանել իր ընդգիմախոսներին. «Անկեղծ ասած,— ինչպես նա է գրում,— ձեզ հետ բանավիճելիս ես դժվարությամբ էի գտնում այլ փաստարկներ՝ բացառությամբ միայն արդարության հանդեպ առկա տիրատենչ ձգողության, որը, վերջիվերջո, նույնքան պակաս խելամիտ է, որքան ամենաանսպասելի կիրքը»⁴:

Ողբերգական եւ հուզիչ ինչ-որ բան կա անտարբեր Տիեզերքի անդնդից, դատարկ, ցուրտ երկնքից թաքնվելով՝ աստվածամերժների սույն ձգտման մեջ: Այստեղ առկա են ոչ միայն վախն ու անհանգստությունը, այլ նաեւ անգիտակցական հակումը դեպի այն, ինչը հերքում է աստվածամերժության դավանաբանությունը, այսինքն՝ ձգտումն առ Իմաստ, Նպատակ, աշխարհի բանական Սկզբնապատճառ: Եւ որեւիցե ուսմունք ի վիճակի չէ արմատախիլ անել մարդուն ներհատուկ խորհրդավոր այս հակվածությունը: Սույն հանգամանքը՝ որպես իրական փաստ, ընդունում է նույնիսկ այնպիսի աստվածամերժը, ինչպիսին հայտնի հոգեվերլուծաբան էրիխ Ֆրոմն է: «Այն դրույթը, համաձայն որի, կողմնորոշման համակարգի եւ պաշտամունքի առարկայի անհրաժեշտությունն արմատավորված է մարդկային գոյության պայմաններում,— գրում է նա,— կարծես թե բավական չափով հաստատվում է պատմության մեջ կրոնի համապարփակ ներկայության փաստով»⁵:

Նման անհրաժեշտություն որտեղից կարող էր առաջանալ, չէ՞ որ ամեն բան այս աշխարհում ունի ինչ-որ իրական արմատներ: Մասնա-

⁴ A. CAMUS, Essais, Paris, 1965, p. 240.

⁵ Э. ФРОММ, նշ. աշխ., էջ 161:

վորապես ոչ ոք չի վիճարկի, որ առարկայական (օբյեկտիվ) կենսական անհրաժեշտությունը համապատասխանում է մեր մարմնական կարիքներին: Եթե, այնուամենայնիվ, մարդկային ոգին հարյուրամյակներ շարունակ ձգտում է գեղեցկությանը, բարությանն ու բարձրագույն ինչ-որ Մեկին, որն արժանի է խոնարհումի, այդ դեպքում արդյոք արդարացի կլինի՞ դրանում միայն դատարկ ինքնախաբեություն տեսնելը: Մի՞թե առավել բնական չի լինի խոստովանել՝ ինչպես մարմինն է կապված բնության առարկայական աշխարհին, այնպես եւ ոգին հակված է իրեն հարազատ, միաժամանակ իրեն իսկ գերազանցող անտեսանելի Իրականությանը: Մի՞թե հատկանշական չէ, որ երբ մարդը երես է թեքում այդ Իրականությունից, դրա փոխարեն ի հայտ են գալիս ինչ-որ սնահավատություններ ու աշխարհիկ «պաշտամունքներ»: Այլ խոսքով՝ եթե մարդիկ հեռանում են Աստծուց, նրանք անխուսափելիորեն հանգում են կուռքերին:

* * *

Հոգեվերլուծության հիմնադիր Զիգմունդ Ֆրոյդը փորձում էր հոգու ենթագիտակցական ոլորտ մղված մարդկային ճնշված ցանկություններից բխեցնել Աստծու գաղափարը: Բայց մի՞թե մենք իրավունք չունենք հարցն այլ կերպ ձեւակերպելու: Արդյո՞ք կրոնի աստվածամերժական փոխնակաները, ինչպիսին Ստալինի ու Մաոյի պաշտամունքներն են, հետեւանք չեն Աստծու զգացողության խլացման, որը, այնուամենայնիվ, հայտնի է անում իրեն: Հեշտությամբ կարելի է համոզվել, որ Բարձրյալի ժխտումն ինքնին սնունդ է գտնում հավատի գաղտնաձածուկ տարերքում:

Այսպես՝ Ֆրանսիական հեղափոխությանը նախորդած դարաշրջանում հանրագիտակաների (էնցիկլոպեդիստ) փիլիսոփայությունն սկզբնաղբյուր դարձավ բուռն խանդավառության համար, որը չափազանց մոտ էր կրոնական փորձառություններին: «Լուսավորության» անաստվածության պատրիարք բարոն Հոլբախն իր «նոր հավատքի» դարձից հետո, ինչպես պատմում են, աստվածամերժական ինչ-որ հափշտակության պոռթկմամբ ծնկի է եկել Դիդերոյի առջև⁶: Իսկ նրա հետեւորդները հեղափոխության օրերին ուխտեցին «չունենալ այլ կրոն՝ բնության կրոնից զատ, այլ տաճար՝ բանականության տաճարից զատ»:

⁶ Սույն դիպվածի մասին առավել մանրամասն տե՛ս И. Вороницын, История атеизма, Москва, 1930, էջ 233:

Մարդու «ազատության, հավասարության ու եղբայրության» շուտափույթ իրագործման հանդեպ հավատը, գիտության, բանականության, առաջընթացի նկատմամբ վստահությունն ամբողջությամբ ժամանակ առ ժամանակ երկյուղածություն են ներշնչել եւ նույնիսկ ծնունդ տվել պաշտամունքի ինքնատիպ ձեւերի: Համենայն դեպս, հիշեցնենք դրապաշտության (պոզիտիվիզմ) հիմնադիր Օգյուստ Կոնտի եւ նրա՝ «Մեծ էակի», այսինքն՝ մարդկության հանդեպ ունեցած պաշտամունքի մասին:

Գերմանացի բնագետ Էռնստ Հեկկելն անցյալ հարյուրամյակի վերջերին ստեղծեց բնության միապաշտ (մոնիստական) կրոնը, որի շարունակությունը դարձավ մեկ այլ բնագետի՝ Զուլիան Հաքսլիի ուսմունքը: Մերժելով անձնավորյալ Աստծուն՝ Հաքսլին մտածում էր, որ տիեզերքի գորությունը, բարեշրջության (էվոլյուցիայի) ստեղծարար կենսաուժը (էներգիա) կարելի է վերածել պաշտամունքային առարկայի⁷:

Ռուս մտավորականության ընկալմամբ՝ ժողովրդին ծառայելու առաքելությանը բնորոշ էին ականհայտ կրոնական հատկանիշներ: Ի դեմս ժողովրդի՝ նրանք տեսնում էին երկրի աղը, փրկության խարիսխը, բարձրագույն իմաստության աղբյուրը: Սույն պաշտամունքը ծնել է իր հերոսներից ու նահատակներից շատերին⁸: Ռուսաստանում 1920-ական թվականների քաղաքացիական պատերազմի պատմությունը վառ օրինակն էր այն մտայնության, թե ինչպես է ապագայի, արդարության, երկրի վրա, որոշակի առումով, Աստծու Արքայության իրագործման հանդեպ հավատը հաղթահարում բոլոր խոչընդոտները: Լավ պատրաստված ու զինված թշնամուն, հիմնականում, դիմակայում էին համոզվածությունն ու խանդավառությունը, որոնց առջեւ արտաքին ուժը պետք է նահանջեր:

Պատահական չէ, որ նյութապաշտները, թեեւ տեսականորեն ընդունում են տնտեսության առաջնահերթությունը, սակայն գործնականում նախընտրում են ապավինել «գիտակցությանը», «գաղափարներին», «հավատին»: Մառ Յգեդունը, օրինակ, մի անգամ խոստովանել է, որ զանգվածներին «ոգեշնչելու» նպատակով միտումնավոր կերպով խրա-

⁷ Կոնտի եւ նրա «կրոնի» առնչությամբ տե՛ս В. СОЛОВЬЕВ, Собр. соч., 2-е изд., т. IX, Санкт-Петербург, 1913, էջ 172, իսկ «մոնիստական եկեղեցու» մասին՝ Н. М. СОЛОВЬЕВ, «Научный» атеизм, Москва, 1915, էջ 18. Э. ГЕККЕЛЬ, Мировые загадки, Лейпциг—СПБ, 1906, էջ 173: Զուլիան Հաքսլիի հավատո հանգանակները հեղինակը շարադրել է իր հետեւյալ գրքում՝ J. HUXLEY, Religion Without Revolution, N. Y.—L., 1957, էջ 181:

⁸ Տե՛ս С. БУЛГАКОВ, Два града, т. 2, Москва, 1911, էջ 176:

խոսեւել է իր անձի պաշտամունքը: Նա հատկապէս կեղծ աստծու այս երկրպագութիւնը, բայց ոչ նյութական բարիքների խոստումը, դարձրեց իր պայքարի ու քաղաքականութեան հիմնական լծակ:

Բազմաթիւ աստվածամերժներ, ինչպէս տեսնում ենք, ամենեւին էլ դատապարտելի չեն համարում իրենց հայացքներին կրոնական բնորոշում տալը: «Մենք,— ինչպէս դարասկզբին գրել է նրանցից մեկը,— որքան իրավունք ունենք մերժելու «երկիրքը», այնքան առավել վստահութիւն ունենք երկրային կրոնի գորութեան ու գեղեցկութեան հանդեպ»⁹: Եւ հետագայում սույն «կրոնը» ստեղծեց իր անառարկելի հեղինակութիւններին, դոգմաները, սուրբ գիրքը, ծեսերն ու սրբերին¹⁰:

Հասարակական մյուս բեւեռում եւս հանդիպում ենք նմանատիպ մի երեւույթի: «Ներկայումս,— գրում էր նացիոնալ-սոցիալիզմի գաղափարախոս Ալֆրեդ Ռոզենբերգը,— արթնանում է մի նոր հավատ՝ արյան առասպելը...»¹¹: Նա եւ իր համախոհները կենսաբանական ռասիզմը վերածեցին խորհրդապաշտական կեղծ դավանանքի, որը հրապուրեց ժողովրդին, քանի որ վերջինիս քրիստոնեական արմատները խարխլվել էին այդ տարիներին:

Կարելի է բազմաթիւ այլ օրինակներ վկայակոչել այն իրողութեան առնչութեամբ, թե ինչպէս է Աստծու մասին գիտակցութիւնից արտաքսված միտքը, այնուամենայնիւ, վերադառնում մարդուն՝ թեկուզեւ աղճատված, դժվար ճանաչելի տեսքով: Սա վկայում է մարդկանց՝ բարձրագույն ու նվիրական ինչ-որ բանի հետ իրենց կյանքն աղերսելու անհագուրդ պահանջարկի մասին:

Աստվածամերժութեան շատագուցները ճիգեր էին գործադրում իրենց գաղափարախոսութիւնը՝ որպէս մտավոր առաջընթացի հետեւանք, որպէս ամենաժամանակակից գաղափարագիտութիւն ներկայացնելու ուղղութեամբ: Իրականում, ինչպէս կտեսնենք, այն գոյութիւն է ունեցել համաշխարհային հիմնական կրոնների ձեւավորումից շատ առաջ եւ բոլոր ժամանակներում եղել է հոգեւոր աղքատացման, անկման եւ ճգնաժամի ախտանիշ¹²: Մեր ողբերգական դարաշրջանի «զանգվածային անհավատութիւնը»

⁹ В. ЛУНАЧАРСКИЙ, Письмо в редакцию, «Образование», № 1, 1908, с. 163.

¹⁰ Տե՛ս Н. БЕРДЯЕВ, Марксизм и религия, Варшава, 1929, էջ 7:

¹¹ А. ROSENBERG, Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der Seelisch-Geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit, München, 1934, s. 114 (ծնթ. թրգմ.).

¹² Վերոնշյալ խնդրի առնչութեամբ առավել մանրամասն տե՛ս սույն աշխատութեան III գլուխը:

պատահական իրողություն չէ: Եվ խնդիրն ամենեւին այն չէ, որ եւրոպական միջավայրում ապրող ժողովուրդներն սպառել են իրենց հավատն առ Աստված: Հավատից հեռանալու հիմքում երեք հիմնական դրդապատճառ կա:

Առաջին պատճառն այն է, որ քրիստոնեությունը հայտնվել է քաղաքայնացման (ուրբանիզացիա) կիզակետում, որը ծանր վնասներ է հասցրել հասարակության հոգեւոր արժեհամակարգին ու բարոյական վիճակին: Այս փոթորիկն ամբողջությամբ չի հասել իսլամ եւ այլ կրոններ դավանող ժողովուրդներին: Հարվածի հիմնական ծանրությունն ընկել է քրիստոնյաների վրա:

Երկրորդ դրդապատճառը վերաբերում է Եկեղեցու առաջնորդների թույլ տված սխալներին, նրանցից ոմանց ձեռքով կրոնի իրական էության խեղաթյուրմանը:

Երրորդ շարժառիթն արմատավորված է գոեհիկ «հոգեւոր բուրժուականության» մեջ, որի մասին խոսում էր Նիկոլայ Բերդյաևը, աշխարհականության (սեկուլյարիզմ) ու անթրոպոթեիզմի¹³ գաղափարներում: Դրանք առաջին անգամ ի հայտ են եկել Հին աշխարհում, սակայն իրենց ամենավառ դրսևորումը գտել են Վերածննդի դարաշրջանում: Այդ ժամանակ՝ գրեթե չորս հարյուր տարի առաջ, արեւմտյան աշխարհը հայտնվեց հեթանոսական մարդասիրության գայթակղության առջեւ եւ, մեծավ մասամբ, ի վիճակի չեղավ դիմադրելու դրան: Մարդուն՝ որպէս «ամեն ինչի չափանիշի», բարձրացրին աստվածության աստիճանի, կեցության խորագնին հարցերում նրա բանականությունը հռչակեցին գերագույն դատավոր, նրա բնությունը՝ իր իսկ հիմամբ, հայտարարեցին ներդաշնակություն ու հիասքանչություն: «Լուսավորության» եւ բանապաշտության գաղափարախոսությունները տեսական հարթակ ստեղծեցին նմանատիպ հավակնությունների համար: Ձեւավորվեց գիտության իրական պաշտամունք. հասարակական բնույթի բարեփոխումներն սկսեցին միակ դեղամիջոցը համարվել աշխարհի բոլոր հիվանդությունների դեմ, իսկ հաստատուն առաջընթացի գաղափարը, որը ծաղկում ապրեց ԺԹ. դարում, ամրապնդեց վերոհիշյալ դիրքորոշումները:

¹³ Սույն հատվածում հեղինակը կիրառել է «человекобожие» եզրույթը՝ կրոնափիլիսոփայական մի հասկացություն, որն աստվածային հատկանիշներ էր վերագրում մարդուն: Հիշյալ բառը կարելի էր թարգմանել «մարդաստվածություն» եզրույթով, սակայն լեզվական ու բնագրային որոշ առանձնահատկություններ հաշվի առնելով՝ նախընտրեցինք օգտագործել վերջինիս միջազգայնորեն ընդունված տարբերակը՝ «անթրոպոթեիզմը» (ծնթ. թրգմ.):

Աստվածամերժական մարդասիրությունը, մերժելով քրիստոնեական մարդասիրական հայացքները, չէր ձանձրանում կրոնական հավատի մահվան կանխատեսումից: Սակայն նա ոչ միայն դիմակայեց, այլ նաեւ շարունակեց ապրել իր լիարժեք կյանքով: ԺԶ.—ԺԹ. դարերում Եկեղեցու անդամատանում երեւան եկան բազմաթիվ սրբեր, ճգնավորներ, աստվածաբաններ. ծաղկեց քարոզիչների գործունեությունը, որոնք քրիստոնեությունը դուրս բերեցին Եւրոպայի սահմաններից. ի հայտ եկան հոգեւոր նոր շարժումներ:

Դրան ի պատասխան՝ քրիստոնեությունն ուժով ոչնչացնելու ուղղակի փորձեր ձեռնարկվեցին:

Դեռեւս Կոնվենտի¹⁴ տարիներին բուռն կերպով զանգվածային հալածանքներ սկսվեցին Եկեղեցու դեմ: Մահապատժի էին ենթարկվում եպիսկոպոսներն ու հոգեւորականները, տաճարները վերածվում էին ակումբների, պղծվում էին սրբերի (մասնավորապէս՝ Ս. Լյուդովիկոս արքայի) դամբարանները: Նոտր Դամը դարձել էր այն վայրը, որտեղ երկրպագում էին բանականությանը¹⁵: Փարիզի փողոցներով սրբազան իրերն էին փոխադրում դիակառքով, որը պետք է ազդարարեր «Աստծու թաղումը»: Բայց շուտով ակներեւ դարձավ, որ աթեիստներն ամենեւին էլ Աստծուն չեն «թաղել», այլ ընդամենը՝ եկեղեցական սպասքեղենի ինչ-որ կույտ:

«Երկնքի դեմ գրոհը», սակայն, չավարտվեց Ֆրանսիական հեղափոխությունից: Մերթնդմերթ այն շարունակվել է կամ բարեշրջականության (էվոլյուցիոնիզմի), կամ սուրբգրային քննադատության, կամ էլ արձագանքի դեմ պայքարի պատրվակներով: Բիսմարկն ու Ֆրանսիացի նախարարները, գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատներն ու ռուս հեղափոխականները տարբեր կողմերից համառորեն հարձակումներ էին գործում քրիստոնեության վրա: Սակայն Ի. դարասկզբին մշակութային գործիչների շրջանակում անցկացված հարցումների շնորհիվ պարզվեց, որ նրանց

¹⁴ Հեղինակը նկատի ունի Ֆրանսիական առաջին հանրապետության Սահմանադիր ժողովը (Ֆր.՝ Convention nationale), որը 1792 թվականի սեպտեմբերի 21-ից մինչև 1795 թվականի հոկտեմբերի 26-ը եղել է Ֆրանսիայի օրենսդիր եւ գործադիր բարձրագույն մարմինը: Հնտրվել է 1792 թվականի օգոստոսի 10-ի՝ միապետությունը տապալած ապստամբությունից հետո (ծնթ. թրգմ.):

¹⁵ Վերոնշյալ պաշտամունքի ծիսակատարությունների ժամանակ բանականության աստվածուհու դերակատարությունն ստանձնել է մի Ֆրանսիացի դերասանուհի: Առավել մանրամասն տե՛ս А. Олар, Христианство и Французская революция, перевод с франц., Москва, 1925, էջ 65. Св. В. РЫБАКОВ, Религиозное состояние Франции во время революции, «Странник», № 10, 1914, էջ 234:

մեծամասնության կարծիքով՝ կրոնը հեռու է անկումից: Ամերիկացի հանրահայտ փիլիսոփա Ուիլիամ Հոքինգն այդ տարիներին հետևյալն էր գրում. «Հարկավոր չէ շտապել դատողություններում առ այն, թե իբր մեր դարն անկրոն է: Մարդիկ կարելիվն չափ կրոնական են դառնում: Կրոնի սույն զարգացումը դեռևս չբացահայտված փաստ է»¹⁶: Եւ քանի որ սույն իրողությունն աստիճանաբար առավել անթաքույց էր դառնում, աստվածամերժությունը դարձյալ դիմեց բռնության:

Ի. դարի երրորդ տասնամյակում Ռուսաստանում, Մեքսիկայում, Գերմանիայում եւ Իտալիայում սկզբնավորված ընկերային (սոցիալական) հեղաշրջումները հանգեցրին քրիստոնեության եւ մյուս կրոնների դեմ իրական պատերազմի, պատերազմ, որը հետագայում Զինաստանի ժողովրդական Հանրապետությունում ու Ալբանիայում համապարփակ բնույթ ստացավ: Կրոնը վերացնելու նպատակով գործադրվեց միջոցների ողջ հնարավոր զինանոցը՝ տպագրության ու ռադիոյի, ճառաբեմերի ու ամբիոնների շնորհիվ իրականացված քարոզչությունից մինչ զանգվածային դաժան ջարդեր: Ռազմատենչ աստվածամարտության հետ միասին նրա դեմ հանդես եկան ինդիֆերենտիզմն (անտարբերություն եւ անխտրականություն) ու բիրտ ռացիոնալությունը (բանականություն), քաղքենիական մատերիալիզմն (նյութապաշտություն) ու «նոր» հումանիզմը (մարդասիրություն), այլ կերպ ասած՝ Լուսավորության կույր հետեւորդները: Բայց հաղթանակը, որին հուսալից տենչում էին հալածողները, այդպես էլ չնվաճվեց:

* * *

Աստվածաշնչում կանխատեսված հիշյալ կռիվները քրիստոնեությունը վաղուց էր նախազգացել, եւ հենց նույն Սուրբ Գրքով էլ Եկեղեցին սնում էր սեփական անպարտելիության հանդեպ ունեցած վստահությունը:

Ճիշտ է՝ քրիստոնյաների շարքերում եւս գտնվեցին այնպիսիք, որոնց կամքը կաթվածահար էր եղել աշխարհականության բուռն գրոհից¹⁷: Նրանց մտատանջում էր հետևյալ հարցադրումը՝ արդյոք Եկեղեցին ապագա ունի: Սակայն այդ հարցն այնպես էին տալիս իրենք իրենց,

¹⁶ ՏՆՍ W. E. HOCKING, The Meaning of God in Human Experience, London, 1912, էջ VI:

¹⁷ Նմանատիպ տրամադրություններն արտացոլված են Արեւմուտքի ժամանակակից մի շարք աստվածաբանների (Ու. Համիլթոն, Հ. Կոքս, Ջ. Ռոբինսոն) աշխատություններում:

կարծես Եկեղեցին միայն մարդկային հաստատություն լիներ՝ մոռանալով Քրիստոսի՝ Պետրոս առաքյալին ուղղած հետեւյալ խոսքերը. «...ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի Իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի՛ յաղթահարեսցեն» (Մատթ. ԺԶ. 18)¹⁸:

Անշուշտ, այս խոստումն անգործունեության կոչ չէր: Ինչ կլիներ, եթե Հիսուսի աշակերտները «քարոզեցէք զաւետարանն ամենայն արարածոց»-ի (տէս Մարկ. ԺԶ. 15)¹⁹ փոխարեն փակվեին իրենց տներում: Այդուհանդերձ, նույնիսկ այդ դեպքում Քրիստոսի գործը կշարունակվեր աշխարհում: Եթե առաքյալները՝ «դոքա լռեսցեն, քարինքդ աղաղակեսցեն» (Ղուկ. ԺԹ. 40): Քրիստոս այլ սպասավորների կգտներ Իր համար...

Մյուս կողմից՝ արդարացի է հարցադրումը՝ արդյոք աշխարհն ինքնին զգո՞ւմ է այսօր հավատի կարիքը: Մի՞թե նա չի բավարարվում այն ամենով, ինչ իրեն մատուցում է աշխարհիկ մշակույթը:

Սույնի առնչությամբ կան որոշ նշաններ. հակակրոնական ուժերի երկարատեւ հարձակումը չէր կարող իսպառ անհետանալ: Բայց, միեւնույն ժամանակ, միայն կանխակարծ մարդն է կարող ժխտել այն իրողությունը, որ հավատի ծարավը մշտապես վերածնվում է նույնիսկ հալածանքների, աշխարհականության ու օգտապաշտական ոչ հոգեւոր մթնոլորտում:

Ներկայիս իրավիճակը թույլ է տալիս առավել հստակորեն տեսնել կրոնի բուն հոգին, իրական էությունը: Այն պատճառով, որ մեր օրերում մարդիկ արդեն ձիարշավարան չեն գնում աղոթասացությամբ, ինչպես Բյուզանդիայում, եւ Վոլխով գետում խեղդամահ չեն անում հերետիկոսներին, ինչպես հին Նովգորոդում, հավատը չի տուժել, այլ միայն շահել է: Պետության հետ ունեցած կապը կորցնելով՝ այն ազատվում է անվանական հետեւորդների ծանր բեռից: Քրիստոնեության պաշտոնական գաղափարախոսության փոխարկումն ամենից հաճախ հանգեցրել է եկեղե-

¹⁸ Սուրբգրային մեջբերումներն այստեղ եւ այսուհետ ըստ հետեւյալ բնագրերի է՝ «Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց», Յաշխատասիրութենէ Տեառն Հ. Յովհաննու Զօհրապեան Վարդապետի, Վենէտիկ, 1805 (այսուհետ՝ «Աստուածաշունչ Մատեան», 1805), ինչպես նաեւ՝ «Գիրք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1860 եւ «Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց», Կոստանդնուպոլիս, 1895 (ծնթ. թրգմ.):

¹⁹ Սույն տեղին Զօհրաբեյան Աստվածաշնչում ունի հետեւյալ տարընթերցվածը՝ «Ոսկան յաւելու Զաւետարանն արքայութեան ամենայն արարածոց» (տէս «Աստուածաշունչ Մատեան», 1805, էջ 683), որն առկա չէ 1860 եւ 1895 թթ. հրատարակություններում:

ցական կյանքը թունավորող խեղաթյուրված երեւոյթների: Շատ ավելի լավ է, երբ որեւէ կազմավորմանը պատկանող «հեթանոսն» ինքն իրեն ընդունում է այնպիսին, ինչպիսին որ է, քան ի հաճույս հասարակութեան՝ իրեն կոչում քրիստոնյա²⁰:

Ժամանակակից աստվածամերժութիւնը ոչ թե գիտակցութեան սկզբունքորեն ինչ-որ նոր աստիճան է, այլ հասարակութեան ներսում հոգեւոր մակարդակների իրական հարաբերակցութիւնների բացահայտում: Արեւմուտքում Եկեղեցու բազմաթիւ ներկայացուցիչներ դժգոհում են, որ «տաճարները դատարկ են», սակայն, միեւնոյն ժամանակ, նրանք մոռանում են, որ առավել վատ է, երբ եկեղեցիները լեցուն են, բայց սրտերը՝ դատարկ: Արտաքին ծիսակատարութիւնները ոչ միշտ են հավատի բարեհաջողութեան չափանիշ եւ, ընդհակառակը, տաճարների փոքրաքանակ հաճախելիութիւնները ոչ մի կերպ չեն փաստում դրա անկումը: Ավելին՝ եկեղեցական կյանքի արտաքին ձեւերը միշտ փոփոխվել են անցյալում, փոխվելու են նաեւ ապագայում: Հետեւաբար անխուսափելի են այն ժամանակաշրջանները, երբ փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնն ազդում է եկեղեցու հետեւողական այցելուների թվաքանակի վրա:

Սակայն խնդրի բանալին հարկավոր է փնտրել ամենախորքում՝ բուն մարդկային ոգու հակումներում: Արդյոք «նոր ձախերի»՝ ժամանակակից այս ոչնչականների (նիհիլիստներ) ապստամբութիւնը չի՞ վկայում այն մասին, որ նույնիսկ կորցնելով Աստծուն՝ մարդիկ եռանդուն կերպով փնտրում են բացարձակը, որ նրանք չեն կարողանում բավարարվել ներկայիս իրականութեամբ: Այսօր դարձյալ կրկնվում է Ֆաուստի դրաման՝ մարդն իր մեջ բացահայտում է բարձունքի հասնելու հավերժական ձգտումն ու անբավարարվածութիւնն առ այն, ինչին հասել է: Հատկանշական է, որ այդ ցանկութիւնն ուժգնաբար դրսեւորվում է հատկապես զարգացած երկրներում, որոնք հասել են նյութական բարեկեցութեան: Որքան զորանում է «զանգվածային մշակույթի», գիտարվեստի (տեխնիկա) եւ քաղաքայնացման (ուրբանիզացիա) իշխանութիւնը, այնքան

²⁰ Արդի աստվածաբաններն արգարացիորեն խոսում են «սփյուռքում» (աշխարհում Քրիստոսի մասին ազատ վկայութեան կրողն է) գտնվող Եկեղեցու առավելութիւնների մասին՝ հանգեալ նրա արտաքին հաղթականութեան (տրիումֆալիզմի), որը նախկինում չափազանց գրավիչ էր քրիստոնյաների համար (առավել մանրամասն տես J. COGLEY, նշ. աշխ., էջ 140–143):

անհատն ավելի սուր կերպով է զգում իր վրա դրված նոր կապանքների ծանրությունը. համաձայն ժամանակակից հետազոտողներից մեկի ճշմարիտ դիտողության՝ կրոնը «մարդկային գործունեության բոլոր արտահայտչաձևերից մեկում է ամենաանձնականը»²¹: Հետեւապես հենց դրա շնորհիվ է քաղաքակրթությունների բավիղներում մոլորված ոգին կրկին ու կրկին վերագտնում իր ամուր հիմքն ու ներքին ազատությունը: Անձնավորությունը, այսինքն՝ մարդկայինի բարձրագույն դրսևորումը միշտ հենարան կգտնի Սրբության ներսում:

* * *

Բնականաբար հավատի առաջընթացը չի կարող միայն վիճակագրությամբ չափվել: «Եթե իսկապես սկսվել է քրիստոնեական վերածնունդը,— ինչպես նշում է անգլիացի գրող Ք. Լյուիսը,— ապա այն դանդաղ, հանգիստ կզարգանա մարդկանց հույժ սակավաթիվ խմբերում»²²: Եւ այս աննկատ վերածնունդն իսկապես տեղի է ունենում ամենուր՝ նույնիսկ այնտեղ, որտեղ նրան ամենաքիչն էին սպասում: Այնուամենայնիվ չպետք է անտեսել այն երեւոյթները, որոնք հայտնաբերվում են մակերեսի վրա: Այն ամենից հետո, ինչ բաժին ընկավ կրոնին աշխարհականացման դարաշրջանում, երկրագնդի բնակչության գրեթե 90 տոկոսն այսօր իրեն հավատացյալ է համարում²³: Սույն ցուցանիշը վկայակոչող հեղինակը, այնուամենայնիվ, վերապահությամբ նկատում է, որ պաշտոնապես իրենց կրոնական համարող մարդկանց մեջ կան բազմաթիվ անտարբեր անհատներ, բայց, ի վերջո, նույնիսկ աստվածամերժների

²¹ Անդ, էջ 155: Կրոնական հոգեբանության՝ գերմանացի հետազոտող Վոլֆգանգ Թրիլհասսն ընդգծում է, որ «կրոնը ոչ միայն մարդկային բնության ամենաներքին, այլ նաեւ ամենաանհատական ոլորտն է» (տե՛ս W. TRILHAAS, Die Innere Welt, München, 1953, էջ 5):

²² Հեղինակը հիշյալ հատվածում հղել է բրիտանացի գրող եւ աստվածաբան Ք. Լյուիսի «Կրոնի անկումը» ակնարկի կամ անգլերեն բնօրինակին (առաջին տպագրությունը՝ տե՛ս C. S. LEWIS, The Decline of Religion, "Cherwell", vol. XXVI, 1946 թ., նոյեմբերի 29), կամ ռուսերեն թարգմանությունը: Այնուամենայնիվ Ալեքսանդր Մենի կիրառած հղումը որոշակիորեն զանազանվում է անգլերեն տարբերակից, ուստի ստորեւ ներկայացնում ենք բնօրինակից կատարված թարգմանությունը. «Այս առումով մենք կարող ենք իրական ու շարունակական քրիստոնեական վերածննդի շեմին հայտնվել, բայց այն կիրագործվի դանդաղ ու աննշան կերպով եւ փոքրաթիվ խմբերում» (տե՛ս C. S. LEWIS, God in the Dock: Essays on Theology and Ethics, ed. by W. Hooper, Michigan / Cambridge, 2014, մաս II, էջ 242, ծնթ. թրգմ.):

²³ Տե՛ս А. Донины, Люди, идолы и боги: очерк истории религии, перевод с итал., Москва, 1962, էջ 8: Վերջին շրջանի տվյալները քիչ են փոխում պատկերը (տե՛ս Հավելված 1):

շարքը դասվածների մեջ թաքնված են բազմաթիվ հավատացյալներ կամ հավատին մոտ կանգնած անձինք:

Առկա են բոլոր հիմքերը՝ պնդելու, որ Ի. դարում, հակառակ թերահավատների կանխատեսումների, կրոնն ինչ-որ առումով սկսեց առավել մեծ դերակատարություն ունենալ, քան անցյալ դարերում: Ասվածը կարելի է հայտնաբերել մշակույթի ամենատարբեր ոլորտներում: Այսպես, օրինակ, եթե երկու կամ երեք հարյուր տարի առաջ բազմաթիվ արվեստագետներ, օգտագործելով ավետարանական թեմատիկ պատկերները, դրանք զլխավորապես դիտարկում էին որպես դիպաշարային հենք, ապա այժմ Մ. Շագալի, Ն. Ռերիխի, Ժ. Ռուոյի եւ Ս. Դալիի նման ականավոր վարպետների ստեղծագործությունների հիմքում բացահայտում ենք խորհրդապաշտական ճշմարիտ աշխարհազգացում: Մեր օրերում կրոնական ու խորհրդապաշտական բնույթի խնդիրները գրողներին հուզում են այնպես, ինչպես չեն մտահոգել հարյուր տարի առաջ՝ բացառությամբ, թերեւս, Ռուսաստանի²⁴: Ի պաշտպանություն բարձրագույն հոգեւոր արժեքների՝ հանդես էին գալիս Շառլ Պեգին, Լեոն Բլուան, Պոլ Կլոդելը, Ֆրանսուա Մորիակը, Ժյուլիեն Գրինն ու Անտուան դը Սենտ-Էքզյուպերին Ֆրանսիայում, Գիլբերտ Չեսթերտոնը, Քլայվ Լյուիսը, Թոմաս Էլիոթը, Իվլին Վոն եւ Գրեհեմ Գրինը Անգլիայում, Թոմաս Մաննը, Հերման Հեսսեն ու Հայնրիխ Բյուրը Գերմանիայում, Միխայիլ Բուլգակովը, Բորիս Պաստերնակը եւ Ալեքսանդր Սոլժենիցինը Ռուսաստանում, Ջերոմ Սելինջերը, Ռեյ Բրեդբերին, Ջոն Ափդայքը Ամերիկայում, Ջովաննի Պապինին Իտալիայում: Հոգեւոր որոնումների ու ճգնաժամերի հուզականությունն արտասովոր ուժգնությամբ է պատկերված Ֆրանց Կաֆկայի ու Ռայներ Ռիլկեի ստեղծագործություններում: Եւ նույնիսկ քննադատելով իրենց ժամանակակիցների կրոնական կյանքը՝ շատ գրողներ դա անում են հանուն հավատքի մաքրագործման ու վերանորոգման: Այդպիսին էր նաեւ ճշմարիտ կրոնականության ցանկացած խեղաթյուրման հանդեպ իրենց անհաշտելիությամբ միշտ աչքի ընկած հին մարգարեների ու Եկեղեցու հայրերի դիմակազերծող ճառերի իմաստը:

Նույնիսկ նախկինում գիտություն ներկայացուցիչների ճնշող մեծամասնությունը որեւէ հակասություն չէր տեսնում կրոնի ու բնագիտու-

²⁴ Մեր հարյուրամյակում ապրած մտավոր հսկաների հավատո դարձի պատմությունը շարադրված է Ֆ. Լելոթի խմբագրությամբ լույս տեսած հետեւյալ գրքում՝ “Convertis du XX siècle”, v. 1—5, Paris-Bruxelles, 1957—1961:

թյան միջեւ: Առնվազն հիշատակելի են Կեպլերի, Նյուտոնի, Պաստյորի անունները²⁵: Իսկ այսօր գիտնականների շրջանակում արդեն խոսվում է հավատի ու գիտելիքի համադրության մասին: Դա է մատնանշում նաեւ Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, լազերների ստեղծարար Զարլզ Թաունսը: «Գիտության նպատակը, — ինչպես նա է ասում, — տիեզերքում կարգ ու կանոնի հայտնաբերումն ու դրա միջոցով մեզ շրջապատող իրերի էության, այդ թվում նաեւ մարդկային կյանքի ընկալումն է: Կրոնի նպատակակետը, ինչպես ինձ է թվում, կարելի է սահմանել որպես տիեզերքի նպատակի ու իմաստի ըմբռնում (հետեւաբար, նաեւ ընդունում), ինչպես նաեւ ընկալում այն իրողության, թե ինչպե՞ս ենք կապված դրա հետ: Այս գերագույն նպատակահարմար զորությունն էլ մենք կանվանենք Աստված»²⁶: Մեջբերված խոսքերը ոչ պատահական, մասնավոր կարծիք են: Այն կիսում են մարդիկ, որոնց պատկանում է աշխարհի ժամանակակից պատկերի արարումը: Ալբերտ Այնշտայնը խոսում է հավատի՝ գիտնականի համար ունեցած նշանակության մասին, Մաքս Պլանկը, Նիլս Բորեն ու Էրվին Շրյոդինգերը՝ գիտության ու կրոնի կապի վերաբերյալ, իսկ Արթուր Էդինգթոնը, Ջեյմս Ջինսը եւ Պասկուալ Յորդանն աշխարհիմացությունը համարում են ճանապարհ գեպի աստվածճանաչողություն:

Գիտության շատ ճյուղերի՝ քսաներորդ դարի առաջատար մասնագետները որդեգրել են մատերիալիզմին հակադիր դիրքորոշումներ. ֆիզիկայում Վ. Հայզենբերգն է, մաթեմատիկայի բնագավառում՝ Գ. Կանթորը, կենսաբանության ոլորտում՝ Ռ. Շոմենը, նյարդակազմախոսության (նեյրոֆիզիոլոգիա) մեջ՝ Զ. Էքքլսը, մարդաբանության ասպարեզում՝ Պ. Տեյար դը Շարդենը, հնէաբանության (պալեոարխեոլոգիա) մեջ՝ Ա. Բրեյլը, ազգագրության ոլորտում՝ Վ. Շմիդթը, պատմագիտության ասպարեզում՝ Ա. Թոյնբին, իսկ հոգեբանության բնագավառում՝ Կարլ Յունգը²⁷:

Հատկանշական է նաեւ փիլիսոփայության մեջ առկա կողմնորոշումը: Մեր հարյուրամյակի մեծագույն մտածողները՝ լինի դա ներհայեցապաշտ (ինտուիտիվիստ) Անրի Բերգսոնը, թոմիստ Ժակ Մարիտենը, օրգանիցիստ Ալֆրեդ Ուայթհեդը, գոյության փիլիսոփա (էքզիստենցիալիստ) Կարլ Յասպերսը թե «ազատության ասպետ» Ն. Բերդյաևը, հայտարարում են կրոնի բարձրագույն հոգեւոր արժեքների մասին:

²⁵ Տե՛ս սույն աշխատության III, IV գլուխները:

²⁶ Տե՛ս Վ. ԴԱՄՈՍ, Слияние науки и религии, «Диалоги», Москва, 1979, էջ 61:

²⁷ Տե՛ս Հավելված 2:

Սկսվել է նաեւ աստվածաբանության աննախադեպ առաջադիմությունը, որն ուղղափառության մեջ արտահայտվել է այնպիսի անուններով, ինչպիսիք են Ս. Բուլգակովը, Պ. Ֆլորենսկին, Վ. Լոսսկին, կաթոլիկության շրջանակում՝ Ռ. Գուարդինին, Ի. Կոնգարը, Կ. Ռաները, բողոքականության մեջ՝ Կ. Բարթը, Պ. Թիլլիխը, Ռ. Նիբուրը։ Կրոնական միտքը զարգանում է թե՛ հուդայականության մեջ (Մ. Բուբեր) եւ թե՛ հինդուիզմում (Աուրոբինդո Գոշո)՝²⁸։

Աճում է Արեւմուտքի հետաքրքրությունը յոգայի ու զենի խորհրդապաշտական ուսմունքների նկատմամբ, ի հայտ են գալիս նոր ուղղություններ ոչ միայն քրիստոնեության, այլ նաեւ իսլամի, բուդդիզմի եւ նույնիսկ հեթանոսության շրջանակում։ Հատկանշական է, որ մեր դարի հասարակական-քաղաքական կյանքի որոշ ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են Մ. Գանդին ու Մ. Քինգը, իրենց գործունեությունը հիմնել էին կրոնական սկզբունքների վրա։

Այս բոլոր երեւոյթների նշանակությունը ոչ մի կերպ չի նսեմանում այն իրողությամբ, որ երբեմն դրանց մեջ շատ անկատար ու հակասական բաներ են հայտնաբերվում։ Գաղափարների եւ փնտրտուքների (սկսյալ ծայրահեղ ձախերի ուղղությունից մինչեւ արմատական ուղղափառություն) բազմազանությունն ինքնին վկայում է, թե որքան հորդահոս է դառնում կրոնի գետը։

* * *

Վերելքը, բնականաբար, ինքնին զգալի է եկեղեցական կյանքում։ Անցյալ շորս դարերից որեւիցե մեկում երեւան չի եկել այնպիսի հանրաճանաչ պապ, ինչպիսին Հովհաննես ԻԳ.-ն էր։ Նրա հրավիրած Վատիկանի երկրորդ ժողովը նոր հեռանկարներ բացեց Եկեղեցու եւ աշխարհի միջեւ առկա երկխոսության առջեւ, նոր ուղիներ հարթեց աստվածաբանության, էկոմենիզմի, ապոստոլատի (քարոզչական առաքելություն), ծիսական պաշտամունքի մեջ եւ Սուրբ Գրքի ընկալման համար²⁹։ Այն հան-

²⁸ Տե՛ս В. Зеньковский, История русской философии, т. 1—2, Париж, 1948—1950, *Ինչպես նաեւ՝* Н. М. ЗЕРНОВ, Русское религиозное возрождение XX века, Париж: YMCA, 1974. *Համտ.* М. SCHOOF, T. MARK, Przelom w teologii katolickiej, Krakow, 1972 եւ W. NICHOLLS, The Pelican Guide to Modern Theology, v. 1—3, London, 1971. J. B. AGUS, Modern Philosophies of Judaism, New York, 1941. D. S. SARMA, Hinduism through the Ages, 4 ed., Bombay, 1973։

²⁹ Սույնի առնչությամբ առավել մանրամասն տես հետեւյալ հոդվածները՝ А. Л. КА-ЗЕМ-БЕК, Еще о II Ватиканском Соборе, «Журнал Московской Патриархии», 1965, № 7, էջ 68—73.

գամանքը, որ ժողովը բարձրացրեց բանավեճերի ու ճգնաժամերի ալիք, որն իր լարվածությամբ հիշեցնում էր վաղ շրջանի [եկեղեցական] ժողովների ժամանակաշրջանը, փաստարկում է միայն քրիստոնեության զորության ու կենսունակությանը: Հենց իրենց՝ հավատացյալների ու աստվածաբանների՝ կրոնական հաստատությունների համարձակ ու ազատ քննադատությունը նույնպես եկեղեցու բովանդակալից կյանքի նշան է:

Բողոքականությունը եւս փնտրում է նոր ուղիներ: Ավետարանչական քարոզիչ Բիլլի Գրեմի վիթխարի հաջողությունը ցույց տվեց, թե մարդկանց մեջ որքան մեծ է ձգտումն առ Բանն Աստծու: Բողոքականության նախաձեռնությունը, որը հանգեցրեց եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ստեղծմանը, խոսում է համաքրիստոնեական միասնության այնպիսի ծարավի մասին, որը մինչ այդ անհայտ է եղել պատմությանը: Եվ հիանալի է, որ էկոմենիզմը ծնունդ առավ եւ սկսեց ապրել հատկապես այն ժամանակ, երբ աշխարհում ուժգնանում էին ռասայական անհանդուրժողականությունն ու ազգայնամոլությունը (շոփինիզմ):

Ապշեցուցիչ էր Ուղղափառ եկեղեցու կենսունակությունը, որը վերջին տասնամյակների ընթացքում Ռուսաստանում դիմակայել է անհամեմատելի ներքին ու արտաքին փորձություններին: Ճիշտ է, անգլիացի աստվածաբան Զ. Ռոբինսոնն իր աղմկահարույց գրքում փորձում է նսեմացնել հիշյալ փաստի նշանակությունը՝ այն կապելով, այսպես կոչված, «երկրորդական կրոնականության», այսինքն՝ պատմականորեն վերացող հասարակությունների ներսում հավատի ամրապնդման իրողության հետ³⁰, այնուամենայնիվ Ռուսաստանին ընդգրկել նման հասարակությունների շարքում նշանակում է սխալ ընկալել ժամանակակից աշխարհի զարգացման ընթացքը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում՝ «սպառողական հասարակության» այդ դասական օրինակում, որտեղ հարմարավետության հանդեպ առկա ձգտումն արդեն սպառնալիք է դարձել հոգեւոր արժեքների համար, հանկարծակի ի հայտ եկավ երիտասարդներին Ավետարանի կողմն ուղղորդած ընդարձակ մի շարժում, շարժում, որը հայտնի դարձավ «Հիսուսյան հեղափոխություն» անվամբ: Եւրոպայում գտնվող Թեզերի քրիս-

նույնի После Ватиканского Собора, «Журнал Московской Патриархии», 1966, № 4, էջ 64–73. համառ. М. НОВАК, The Open Church, London-New York, 1964. А. КЛОOSTERMAN, Contemporary Catholicism, London, 1972:

³⁰ SÉu J. ROBINSON, Honest to God, London, 1963, էջ 138–139:

տոնեական համայնքը տարբեր երկրներից, զանազան եկեղեցիների անդամներից ներգրավում է հարյուր հազարավոր երիտասարդ մարդկանց³¹։ Աֆրիկայում եւ Ասիայում բազմապատկվում է նոր հոսանքների ու քարոզիչների թիվը։

Շատ բանի մասին է վկայում նաեւ Աստվածաշնչի ճակատագիրն արդի աշխարհում։ Ոչ միայն վերջինիս տպագրության աստղաբաշխական թվաքանակը, մեկնաբանված ու պատկերազարդված հրատարակությունները, ոչ միայն երաժշտության, էկրանի ու հեռուստատեսության միջոցով սուրբգրային թեմաների հանրամատչելիությունն են վկայում դրա անմահ գրավչության մասին, այլ այդ ամենի վերաբերյալ հավաստում են նաեւ հարյուրավոր նոր ուսումնասիրություններն ու գրքերը, որոնք ի հայտ են եկել աստվածաշնչագիտության աննախընթաց ծաղկման շնորհիվ։

Ի. դարում առաջին անգամ լուրջ երկխոսություն է ձեւավորվում ինչպես Եկեղեցիների, այնպես եւ կրոնների, հավատացյալների ու անհավատների միջեւ։ Նույնիսկ համայնավարներն են ստիպված լինում եռանդուն կերպով ներգրավվել այդ երկխոսության մեջ³²։ Միեւնույն ժամանակ մի շարք երկրներում, օրինակ՝ Լատինական Ամերիկայում եպիսկոպոսական դասն ու հոգեւորականությունը համալրում են հանուն ազատության եւ հասարակական բարեփոխությունների պայքարողների շարքերը³³։

Եթե նախկինում համայնավարները խոսում էին կրոնի՝ որպես իրենց անհաշտ թշնամու մասին, ապա այժմ նրանցից շատերը ստիպված են փոխել իրենց վերաբերմունքը վերջինիս նկատմամբ։ Չիլիի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Օրլանդո Միլյասը, խոսելով քրիստոնյաների հասարակական պայքարի մասին, ընդգծում է, որ նրանք «իրենց

³¹ Թեզե՝ բնակավայր Բուրգունդիայում, որտեղ բողոքական Ռոժե Շյուլցը հիմնադրել է «Հաշտության» համայնքը, որը տարբեր դավանանքների պատկանող քրիստոնյաների հոգեւոր վերածնունդն իր նպատակակետն է համարում։ 1974 թ. Թեզեում տեղի է ունեցել Քրիստոնյա երիտասարդների համաշխարհային համագումարը։ Այն ընթացել է համընդհանուր աղոթքի, կենսական անհրաժեշտության հարցերի քննարկման եւ մասնակիցների միջեւ ազատ երկխոսության մթնոլորտում։

³² Տէս Ս. Դ. Կլյուգման, *Диалог между христианами и марксистами*, «Проблемы мира и социализма», 1968, № 3. А. Казанова, *Второй Ватиканский Собор*, Москва, 1973, էջ 350–359։

³³ Տէս, օրինակ, *հետեւյալ (եկեղեցու առնչությամբ քննադատական բնույթի) ակնարկները՝* В. П. Андронов, *Колумбия: церковь и общество*, Москва, 1970. И. Р. Григулевич, «Мятая» церковь в Латинской Америке, Москва, 1972։

կրոնականության իմաստը տեսնում են մերձավորի հանդեպ ջերմեռանդ սիրո, մարդու նկատմամբ անվերապահ հավատի մեջ: Այդ տեսակի կաթոլիկներին իրենց հավատալիքները որեւէ կերպ չեն խոչընդոտում լինել հեղափոխականներ, այլ, ընդհակառակը, օգնում են նրանց իրենց պայքարում»³⁴: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ֆիդել Կաստրոն գրել է, որ իր հեղափոխությունը «երբեք ու ոչ մի ձեւով չի եղել հակակրոնական»³⁵:

Նմանատիպ ձայներ հնչում են նաեւ Եւրոպայում: Այսպես՝ Ժորժ Մարշեն բացահայտորեն պնդում է, որ «քրիստոնյաներն ունեն հիմքեր՝ հանուն ժողովրդավարական փոփոխությունների սկզբնավորված շարժման իրենց մասնակցությունը բերելու եւ առավել ազատ հասարակության կառուցմանն աջակցելու համար»³⁶: Սույնն արդեն բավականին հեռու է կրոնը որպես «ափոն» ներկայացնելու իրողությունից:

Հաճախ կարելի է լսել հետեւյալ արտահայտությունը, թե կրոնը մինչ օրս գոյություն ունի միայն այն պատճառով, որ այն «հարմարվում» է յուրաքանչյուր դարաշրջանի կարիքներին ու պահանջներին: Սակայն ընդունելով այս միտքը՝ աստվածամերժությունն ակամայից վկայում է հօգուտ կրոնի, չէ՞ որ քաջ հայտնի է՝ հարմարվողականության հատկությունը հենց օրգանիզմի կենսունակության մասին է խոսում:

Ասում են նաեւ, որ կրոնին հարելը «նորաձեւության տուրք» է: Գուցե եւ ասվածն արդարացի է մակերեսային մտածող շատերի վերաբերմամբ: Բայց միշտ չէ, որ «նորաձեւությունը» միայն բացասական դեր է խաղում: Միթե այն չօգնեց մեծաթիվ մարդկանց՝ պատկերազրույցունն ու վաղ եկեղեցական ճարտարապետությունն ընկալելու ու գնահատելու համար: Եվ ընդհանրապես, ուշագրավ չէ՞ այն հանգամանքը, որ «նորաձեւությունն» ի հայտ եկավ հենց այն բանի հիմամբ, ինչն այդքան երկար ու համառորեն փորձում էին ոչնչացնել: Բայց հաճախ նորաձեւությունը ոչ այլ ինչ է, քան հանրային գիտակցության ընդերքում տեղի ունեցող խորունկ գործընթացների պարզեցված արտափայլություն:

Հանրահռչակ ֆիզիկոս Մաքս Բոռնը, խոսելով այն անդունդի մասին, որտեղ գլորվում է քաղաքակրթությունը, ընդգծում էր, որ միայն կրոնական գաղափարներն են ի վիճակի վերականգնել հասարակության

³⁴ *Տե՛ս* Л. Н. Великович, Л. П. Курпакова (сост.), Зарубежные марксисты о религии и Церкви, Москва, 1975, էջ 134:

³⁵ *Անդ*, էջ 63:

³⁶ *Անդ*, էջ 80:

առողջությունը: «Ներկա պահին,— գրել է նա,— միայն վախն է ստիպում մարդկանց պահպանելու խաղաղությունը: Սակայն նմանատիպ իրավիճակն անկայուն է եւ պետք է փոխարինվի ավելի լավ իրադրություն: Հարկավոր չէ ինչ-որ հեռավոր վայրում փնտրել մի սկզբունք, որը մեր գործերի կազմակերպման համար կարող էր առավել ամուր հիմք հանդիսանալ... Աշխարհի՝ մեր հատվածում այդ սկզբունքն առկա է քրիստոնեական վարդապետության մեջ. Մոհանդաս Գանդիին հաջողվեց այն կյանքի կոչել»³⁷:

Այսպիսով՝ ակնհայտ է, որ «կրոնի մահվան» մասին խոսող մարդիկ կա՛մ անհեռատես են, կա՛մ միտումնավոր կերպով անտեսում են իրականությունը, կա՛մ, ի վերջո, ապատեղեկատվության զոհ են:

Այսօր ավելի, քան երբեւէ, արդիական են երկու հազար տարի առաջ Պողոս առաքյալի արտաբերած հետեւյալ խոսքերը. «...եւ ծանուցեալք, իբրեւ մահկանացուք՝ եւ անհաւասիկ կենդանի եմք...»³⁸:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ:

Ռուսերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒՆԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

³⁷ Տե՛ս Մ. БОРН, Моя жизнь и взгляды, Москва, 1973, էջ 77:

³⁸ Տե՛ս Բ. Կորնթ. Չ. 9 (ծնթ. թրգմ.):